

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ İLE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN CÜMLE ÖĞELERİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI¹

Hacı DAĞLI²

ÖZET

Bu çalışmada Türk dillerinin sınıflandırılmasında genel olarak Güney-batı (Oğuz) grubuna dâhil olan “Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi”nin cümle öğeleri bakımından karşılaştırmalı bir çalışma yapılmıştır. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi’nin cümle öğeleri karşılaştırarak, her iki dilin cümlenin öğeleri olan “özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf başlıkları altında ele alınarak incelenmiştir, yapılan incelemede her iki dilin cümle öğeleri arasındaki benzerlikler ve farklar ortaya konmaya çalışılmıştır ve bu karşılaştırma sonucunda her iki Türkçenin cümle öğeleri bakımından ayıran yönlerin az olduğu, benzer yönlerin ise fazla olduğu görüldü.

Özellikle belirtmemiz gerekir ki cümle öğeleri tasnifinde her iki dile özgü olan edebi metinlerden örnekler seçilerek üzerinde tahliller yapılarak ortak ve farklı özellikler mükayese edilmiştir. Ayrıca, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi cümle öğeleriyle ilgili yapılan çalışmalar (Tahir Nejat Gencan’ın “Dilbilgisi” kitabı, Pr. Dr. Tuncer Gülensoy’un “Türkçe El Kitabı” adlı eseri, Haydar Edikun’un “Türk Dilbilgisi” adlı kitabı, Q. Ş. Kazımov’un “MüassirAzərbaycan Dili”, Tofiq Hacıyeva, Nizami Cefərov ve Nəzami Xudiyev’in “Azərbaycan Dili”, vb.) esas alınarak gidilmiştir.

(Not: Her iki Türkçe’yi karşılaştırdığımızda terim karmaşası göze çarpmaktadır. Örneğin, Türkiye Türkçesi’ndeki nesnenin, Azerbaycan Türkçesi’ndeki karşılığı “tamamlıq” gibi)

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özne, Yüklem, Nesne, Yer Tamlayıcısı ve Zarf.

COMPARING TURKISH WITH AZERI TURKISH IN TERMS OF PARTS OF SPEECH

ABSTRACT

The research comparatively analyses “Azeri Turkish and Turkish in terms of parts of speech” which generally belongs to South-Western group (Oghuz) languages in the categorization of the Turkic languages. We have analyzed the “subject, verb, object, place determinant, adverb”, which are the parts of speech of both languages by comparing them with Turkish and Azeri Turkish and we have sought to present the similarities and differences between the parts of speech of both languages and we have concluded that there are fewer differences and more similarities between the two languages in terms of parts of speech.

Specifically, we have to note that we have selected samples from the literary texts that are original to both languages for classification of the parts of speech and compared them for differences and similarities through analysis. Furthermore, we have based our study on the works on the parts of speech of Turkish and Azeri Turkish (“Grammar” book by Tahir Nejat Goncan, Pr. Dr. TuncerGülensoy’s”Turkish Handbook”, Haydar Edikun’s “Turkish Grammar”, Q. Ş. Kazımov’s “Müassir Azərbaycan Language, Tofiq Hacıyeva, Nizami Cefərov and Nəzami Xudiyev’s “Azərbaycan Language, etc.).

(Note: When we compare both Turkish, we observe that the term complexity is remarkable. For example, the object in Turkish is equivalent to “tamamlıq” in Azeri Turkish etc.)

Keywords: Azeri Turkish, Turkish, Subject, Verb, Object, Place Determinant and Adverb.

¹ Bu Makale 27-29 Ekim 2018 tarihleri arasında Manavgat-Antalya’da düzenlenen ASEAD 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

² Kars Kafkas Üniversitesi, hacdagli@gmail.com

GİRİŞ

“Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi’nin cümlelerin öğeleri bakımından karşılaştırılması” konusuna geçmeden önce cümle ve cümlelerin öğeleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra detaylı bir biçimde ele alacağız.

“Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi’nin cümlelerin öğeleri bakımından karşılaştırılması” konusuna geçmeden önce cümle ve cümlelerin öğeleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra detaylı bir biçimde ele alacağız.

Pror. Dr. Muharrem Ergin, “Türk Dilbilgisi” adlı kitabında cümleyi: “Bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm hâlinde ifade eden kelime grubudur. Bundan önce gördüğümüz kelime grupları belirtme grupları idi. Cümle ise bir hüküm grubudur. Cümlelerin temel fonksiyonu hüküm ifade etmektir. Onun için cümle en tam, en geniş kelime grubudur.” [Ergin, 2009: 398] şeklinde tanımlamıştır.

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, “Türkçe El Kitabı” adlı eserinde “cümle”yi şu şekilde tanımlar: “ Bir hüküm (yargı) bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir fiile veya çekimli bir fiille birlikte kullanılan kelimeler dizisidir.” [Gülensoy, 2010: 428].

Haydar Ediskun’a göre cümle, “ içinde ya bir tek bağımsız yargı, ya da yeteri kadar yan yargıyla bir tek temel yargı bulunan kelime dizisidir.” [Ediskun, 2004: 323].

Tahir Nejat Gencan, “Dilbilgisi” adlı kitabında *cümle* terimi yerine *tümce* ifadesini kullanarak şöyle tariflemiştir: “Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği, bir yargıyı, bir olayı anlatmak için kurulan sözcük dizisine tümce (cümle) denir.” [Gencan, 1971: 69].

Vecihe Hatiboğlu, *cümle* terimi yerine “tümce” ifadesini kullanarak cümleyi şu şekilde tarifler: “Bir yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir eyleme veya çekimli bir eylemle birlikte kullanılan sözcükler dizisine tümce (cümle) denir.” [Hatiboğlu, 1988: 203].

Bu tanımlardan yola çıkarak diyebiliriz ki, cümle, bir düşünceyi, bir dileği, bir haberi ya da duyguyu tam olarak anlatan, bir veya birden çok sözcükten oluşmuş anlatım birimidir. Cümle içindeki sözcüklerin tek başlarına ya da diğer sözcüklerle grup oluşturarak yaptıkları göreve de öge denir. Bir cümlelerin kurulması için en önemli koşul, kip ve şahıs bildiren bir unsurun bulunmasıdır. Cümlelerin oluşumu için çekimli bir fiil ya da ek fiile çekimlenmiş isim soylu bir sözcük gerekir. Bu iki unsurdan birinin özelliklerine sahip bir sözcük, bir cümleyi oluşturmak için yeterlidir. Cümlelerin öğeleri, temel öğeler ve yardımcı öğeler olmak üzere iki grupta incelenir.

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi’nin cümlelerin öğeleri bakımından karşılaştırdığımızda şöyle bir tablo göze çarpmaktadır:

<u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Azerbaycan Türkçesi</u>
Cümlenin Temel Öğeleri	Cümlənin Baş Üzvləri
.Yüklem	.Xəbər
.Özne	.Mübtəda
Cümlenin Yan (Yardımcı) Öğeleri	Cümlənin İkinci Dərəcəli Üzvləri
.Nesne	.Tamamlıq
. Dolaylı Tümleç	. Təyin
. Zarf	. Zərflik

1. CÜMLENİN TEMEL ÖGELERİ

Bir fikri, bir arzu ya da duyguyu söz veya yazı ile anlatabilmek için öge gereklidir. Bunlar yüklem ve öznedir. Bunlara cümlenin temel öğeleri (üyeleri) denir.

1.1. Yüklem

1.1.1. Türkiye Türkçesinde:

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'a göre yüklem, "cümlede, işi, oluşu hareketi, duygu ve düşünceyi anlatan kelimedir." [Gülensoy, 2010, 432] şeklinde tanımlar. Tahir Nejat Gencan, "Dilbilgisi" adlı kitabında yüklemi şöyle tarifler: "Cümlede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı... anlatan sözcüktür" [Gencan, 1971: 71], Ediskun'a göre yüklem, "cümleyi bir yargıyla sonuca hazırlayan ya da cümleyi sonuca bağlayan kelime öbeğidir; kelime niteliğinde bir hece ya da harftir. Yüklem cümlenin temel ögesidir." [Ediskun, 2004: 328] şeklinde izah eder. Ayrıca yüklem, "yargının, dolayısıyla cümlenin düğümlendiği kelimedir. Cümlenin cinsini de onun yapılışı belli eder. Fiilden yüklem (prédical verbal) olduğuna göre fiil cümlesini (Hava açtı), isimden yüklem (Prédical nominal) olduğuna göre de isim cümlesini (Hava güzel) kurmaya yarar. Türlü çekimli fiil öbekleri de basit cümlede yüklem olurlar." Banguoğlu, 2007: 524-525].

Türkiye Türkçesi'nden yüklem örnekleri:

"Suda pişmiş kestaneyi pek **sevmem**. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)" [Rasim, 2012: 10].

"Numan birkaç adım **ilerledi** ve sesine bir tatlılık **kattı**." [Özcan, 2016: 15].

"Dün erkenden evden **fırlamış**, matbaaya doğru **yollanmışım**. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)" [Rasim, 2012: 10].

"Zaman **geçiyor** haber **gelmiyordu**." [Özcan, 2016: 24].

"Ben çokça **gezerim**." [Ediskun, 2004: 328].

"Bayram **geliyor**. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)" [Rasim, 2012: 24].

"Barika-i hakikat müsademe-i efkârdan **çıkır**. (Namık kemal)" [Gencan, 1971: 71].

"Kays irkiliyor bu sözü duyunca ve müthiş bir hızla" [Özcan, 2016: 62].

"Milletin ilk ve son dayanağı **meclistir**. (Falih Rıfkı Atay)" [Gencan, 1971: 71].

- “Annesini **duymaz**, ona **bakmaz**.” [Kısakürek, 2008: 66].
- “O biçare, son derece **atılgandı**. (A. Rasim)” [Ediskun, 2004: 328].
- “Orhan yarın köyden atı **getirecek**.” [Banguoğlu, 2007: 525].
- “Ben **Türk’üm**, oğullar, ben **Türk’üm**.” (Ö. Seyfettin)” [Ediskun, 2004: 329].
- “Hasan dün duruşmada **heyecanlıydı**.” [Banguoğlu, 2007: 525].
- “Yayla biraz **Türk’ün kendisidir**. (F. R. Atay)” [Ediskun, 2004: 329].
- “Bir yandan akan **benim**, öbür yanda **Sakarya**. (Kısakürek; Sakarya Türküsü)” [TD, 2003: 154].
- “Sen, **yaşlı başlı adamsın**. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)” [Rasim, 2012: 123].
- “İndi arabasından, yanıma **geldi**.” [Kulin, 2013: 95].
- “Ağır ağır **çıkacaksın**, bu merdivenlerden. (Haşim, Merdiven)” [TD, 2003: 154].
- “Alış verişte fazla **titizsiniz**.” [Banguoğlu, 2007: 525].
- “Sana karşı yapılan buy saygısızlık, **şaşırtıcı ve düşündürücüydü**.” [TD, 2003: 154].
- “Kâğıt **yanar**, bir kül yaprağı **olur**.” [Kısakürek, 2008: 130].
- “**Bastı** gaza, gözden **kayboldu**.” [Kulin, 2013: 94].
- “Büyük keder gibi büyük sevinç de ortaksız **olmuyor**. (Reşat Nuri Güntekin)” [Gencan, 1971: 71].
- “Yolun karşısına **geçtim**, sürücü camını **indirdi**.” [Kulin, 2013: 95].

1.1.2. Azerbaycan Türkçesinde:

Azerbaycan Türkçesi’nde yüklem kavramı “xəbər” terimi ile ifade edilmektedir. Bu kelime “haber” anlamını taşıdığı söylenebilir. Q. Ş. Kazımov’un “Müassir (Çağdaş) Azərbaycan Dili” adlı kitabında yüklem (xəbər) şu şekilde tariflenir: “Yüklem (xəbər), cümlenin temel ögesi olup, fikirpredmetinin (çift taraflı cümlelerde öznenin) hareket ya da alametini bildirir.” [Kazımov, 2004: 110]. Yani yüklem (xəbər), özneye bağlı olarak, iş, hal, hareket bildiren cümlenin temel öğelerindedir. Azerbaycan Türkçesi’ndeki yüklem, Türkiye Türkçesi’ndeki yüklemden farklı olarak yükleme “nə edir? (filin bütün zamanlarında ve şekillerinde), nə?, kimdir?, nəcədir?, haradadır? vs. soruları sorularak cevap verir” [AD, 2009: 55]. “Azerbaycan Türkçesi’nde yüklem en çok təsriflənən fiillerle ifade edilir. Örneğin: *Körpə yatr. Qapı açıldı. Evimizə qonaqlar gələsindir.. Sabah kəndə getməliyik* vs.

Konuşma (nitq) düşerge (hisseleri)ilə ifade olunan yüklemler (xəbərlər) kuruluşça basit, söz birleşmeleri ve birleşik adlarla ifade olunan yüklemler(xəbərlər) ise birleşik olur. Yüklem (xəbər) cümledeen çok özneye bağlı olur ve şahsa, niceliğe göre onunla uzlaşır. Birleşik yüklemlere (xəbərlərə) ait örnekler: *an sevimli nəğməmiz ana laylasıdır. Azərbaycan hamımızın vətənidir. Müəllimin borcu Şagirdləri düzgün tərbiyə etməkdir. Qahramanlıqla olmak əbədi yaşamaqdır. Ən çox sevdiyim şair Məhəmməd Füzulidir və s.*” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 129]. Ayrıca Türkiye Türkçesi’nde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesi’nde de yüklem sonda, ortada ve başta da işlenebilir.

Ayrıca, Azərbaycan Türkçesi'ndeki yüklem (Xəbər), kendi içinde 2'ye ayrılır:

a) **İsmi “xəbərlər” (yüklemleri isim olanlar)**

b) **Fəli “xəbərlər” (Yüklemkeri fiil olanlar)**

İsmi “xəbərlər”, yüklemleri isim, isim soylu (sıfat, zamir vs.) olan kelime ve kelime gruplarıdır.

Fəli “xəbərlər”, yüklemleri sadəcə fiil və fiil soylu sözlərlə işlənir.

Azərbaycan Türkçesi'ndə yüklem örnəkləri:

“O, **gözəlqızıdır.**” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 55].

“Ağır zəhmətləşqin sağdışı heç bir zaman olmayıb və ola da **bilməz.**” [Sultanov, 20016: 12].

“Nağıllarepik **növen geniş yayılmış janrlarından biridir.**” [Kərəmqızı, 2016: 12].

“**Oldu** dəhşətlə rünuma məhşər.” [Cavid, 2007: 85].

“Heyder o zaman **on dörd, on beş yaşında olardı.**(F.Kerimzade)” [Kazımov, 2004: 113].

“Toydan sonra Kamran Sultan Gözəlin otağına gəlib, onunla **görüşdü.**” [Sultanov, 20016: 19].

“**Gedəlim**, həydə **durmayın, gedəlim.**” [Cavid, 2007: 92].

“Nəsiminin dili dialekt söz və ifadələrlə olduqca **zəngindir.**” [Hacıyeva, 2008: 79].

“Nə deyəcəyimi **bilirdim.**” [Oğuz, 2010: 36].

“Bu işləri görə **mənəm.**” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 55].

“Keçən payız dağdan enip arana **gəlirdim.**” [Sultanov, 20016: 105].

“Hər nə yapsam **açılmıyor** gönlüm.” [Cavid, 2007: 93].

“Arvadın gözü yaxşı **görülürdü**, gıdağı pis **eşdirdi.** (S. Rahman)” [Kazımov, 2004: 112].

“O qız çox gözəldir.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 55].

“Bu ölkənin keçmiş padşahı **ölmüşdü.**” [Kərəmqızı, 2016: 86].

“Bəni xatırlayıbda **gəlmişsin.**” [Cavid, 2007: 107].

“Nəsiminin əsərlərinin leksik tərkibində olan müəssir, dil üçün arxaikləşmiş dialekt sözlər dilçilik baxımından ən maraqlı lüğət **vahidlərindəndir.**” [Hacıyeva, 2008: 82-83].

“**Bəslənir** hər gönüldə bir duyğu.” [Cavid, 2007: 132].

“Bütün bunların xeyri **olacaqdı.**” [Oğuz, 2010: 45].

“Şeytanbazar arvadları bu sözləri hər məclisdə oturub danışdıqlarına görə bu qarğışlardan Gülnazın da **qulağına gəlib çatırdı.**” [Sultanov, 20016: 113].

“Romandakı Hikmət Dədə bizə Qızıl almanın dərvişlərini **xatırladır.**” [Kərəmqızı, 2016: 94].

“Cümşüd bəy qapıdan girib **salam verdi.**” [Sultanov, 20016: 199].

“O çiçəklərin etri adamı **bihuş edirdi.** (İ.Melikzade)” [Kazımov, 2004: 113].

“N.Çetinkaya kolanıların ana kolunun əsasən Azərbaycanda yaşadığını **qeyd edir.**” [Hacıyeva, 2008: 19].

- “ ‘Qızıl’ kəlməsinə ilk olaraq Göytürk kitabələrində Bilgə Tonyukuk adına olan yazılarda **rast gəlinir.**” [Kərəmqızı, 2016: 86].
- “Qızın ən sevgili məşuqu budur.”[Cavid, 2007: 145].
- “**Uçurum**, işdə hər tərəf **uçurum.**”[Cavid, 2007: 76].
- “Arvadımın susmağı Ələmiqetiyenn**arahat elemirdi.** (İ.Melikzade)” [Kazımov, 2004: 113].
- “Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından biri də oronimlərdir.” [Hacıyeva, 2008: 135].

1.2. Özne

1.2.1. Türkiyə Türkçesinde:

Yüklemde bildirilen eylemi yapan varlık veya yüklemdeki yargının sahibi veya kavramdır. Prof. Dr. Mehmet Özmen “Türkçenin Sözdizimi” adlı kitabında özneyi şöyle tanımlar: “Özne, yüklemde söz konusu olan eylemi yapan, o eyleme maruz kalan, eylemi kendi üzerinde oluşan veya kendisine isnatta bulunulan cümle ögesidir.” (Özmen, 2013: 20). Yani cümle içinde bir işi, oluşu gerçekleştiren unsur öznedir. Haydar Ediskun ise “Türkçe Dilbilgisi” adlı kitabında özneyi şöyle tarifler: “Özne, cümlede eylemi oluşturan ya da bir şey olan kelimelerdir, kelime öbeğidir, kelime niteliğinde morfemler ya da fonemlerdir.” (Ediskun, 2004: 332). Cümlede özneyi bulmak için fiil olan yüklemə **kim?**, **ne?** vs. soruları sorulur.

Türkiyə Türkçesi’nden yüklem örnekleri:

- “**Her şey** bu vatan içindir.” [Oğuzkan, 2001: 157]
- “**Mızrak** çuvala sığmaz. (Türk Atalar Sözü)” [Ediskun, 2004: 332].
- “**Cömert insan**, almaktan çok vermesini sever. [Gülensoy, 2010: 432].
- “**Gurbet çeken gönüller**, kuşatmıştı ocağı. (Çamlıbel, Han Duvarları)” [TD, 2003: 155].
- “**Osman**, gözlerini sildiği eliyle yüzünü kapamış.”[Kısakürek, 2008: 110].
- “Meğer **sembolizm**, edebiyat dünyasının çok eski bir koluymuş.(Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)” [Rasim, 2012: 96].
- “**Kadınlar**, hiçbir zaman kafasını meşgul etmezdi. DİŞİ ÖRÜMCEK (Fefik Halit Karay)” [Gencan, 1971: 80].
- “**Biz** teslim olanın canına kıymayız.” [Oğuzkan, 2001: 157]
- “**Baban** bizi terk etti.” [Kulin, 2013: 32].
- “Daha deniz görmemiş bir çoban çocuğuy**um.** (Gizli özne)” [TD, 2003: 155].
- “**Betül** tezini hazırladı.” [Özkan, 2013: 23].
- “**Anahtar**, titrek ellerin yardımıyla kilide geçer. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)” [Rasim, 2012: 39].
- “**Üç dört kiremit** sokağa düştü.”[Oğuzkan, 2001: 157].
- “**Askerler** birbirine karıştı. FORSA (Ömer Seyfettin)” [Gencan, 1971: 80].

“**Büyük babam** esrarlı şeyleri çok severdi.” [Özkan, 2013: 21].

“Şimdi **genç kızlar** gülümseyerek geliyorlar. YER DEMİR GÖK BAKIR (Yaşar Kemal)” [Gencan, 1971: 80].

“**Vapurun kalkması** biraz gecikti.” [Ediskun, 2004: 332].

“**Kim** demiş suya vurulmaz perçin. (Kısakürek, Sakarya Türküsü)” [TD, 2003: 155].

“Bir çınarın üstünde **serçeler** oynayıyorlardı. ÇALIKUŞU (Reşat Nuri Güntekin)” [Gencan, 1971: 81].

“**Dil**, her gün konuşulmak suretiyle işlenir.” [Özkan, 2013: 22].

“**Lokantacılar** zam istiyor. (Cumhuriyet gazetesi)” [Gencan, 1971: 80].

“**Sabrın sonu** selamettir.” [Ediskun, 2004: 332].

“**Bu zavallık kadın** mektebin eski hocasıymış.” [Özkan, 2013: 22].

“**Çalışmak**, ibadetin yarısıdır.” [Ediskun, 2004: 332].

1.2.2. Azerbaycan Türkçesinde:

Azerbaycan Türkçesi’nde cümlenin temel öğelerinden biri olan “özne” sözcüğü yerine “mübtada” terimi kullanılır. Azerbaycan Türkçesi’nde özne (mübtada), “cümlede hakkında bahsedilen kişi, şeyayı bildiren temel öğedir. **Kim?,nə?** bazen de **hara?** sorularından birine cevap verir, ismin yalın halinde olan sözlerle ve söz birleşmeleri ile ifade edilir. Örneğin: *Uşaq (kim?) evdədir. Bulaq suyu (nə?) sərin olur. Bərdə (hara?) qədim şəhərdir* və s.[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 128].

Q. Ş. Kazımov, özne (mübtada) özellikleri ile ilgili şöyle değinir: “Özne (mübtada) cümlenin baskın (dominant) öğesidir. Öznenin konu (predmet) manası çok geniştir: şahıs bildirmekle beraber, bütün diğer canlı ve cansız varlıkları, soyut anlayışları da ifade eder. Örneğin: *Səməd yorğun idi. Quşlar uçurdu. Yamaclar yaşıl idi. Yarpaqlar titrəşirdi. Topraq nəmdir. Sükut qəribə duyğular oyadırvə s.*

Bazen de yüklemlerle ifade olunan alametin türedicisi gibi çıkış eder: *Küçə bomboş idi. Meyvələr saralmışdı. Çiçəklər solğun idi vəs.* Özne muhtelif mana özelliklerine sahiptir. Bazen yüklemlerle ifade edilen alametin taşıyıcısı gibi çıkış eder: *Külək qapını taqqıldayırdı. Lalə gülləri sulayırdı.* Pasif cümlelerde öznenin yerini tutarak bu veya diğer hal ,hareketin icrası için esas verir: *Qapı astaca dçyüldü. Bağlar təzəcə suvarılmışdı Kənd başqa əraziyə köçürülmüşdü.*” [Kazımov, 2004: 104].

Ayrıca vurgulamak gerekir ki Azerbaycan Türkçesi’nde özne (mübtada), kelime, kelime grupları, basit, türemiş, birleşik isimlerle ifade dilerek işlenir. Örneğin, “*El gücü (nə?) böyük qüvvədir. Bizim arzumuz (nə?) xalqın xoşbəxtliyidir. Meşaya gedənlər (kim?) qayıtdılar. El yolunda şəhid olanlar (kim?) unudulmur. Xalça toxumaq (nə?) qədim peşədir. Qız qalası (nə?) ulu keçmişimizin yadigârıdır. Mirza Ələkbər Sabir (kim?) satira ustasıdır ve s.*”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 129].

Azərbaycan Türkçesi'nde yüklem örnekleri:

“**Yolçular** yola düzəldilər.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 54].

“**Bən** şaşırıdım.” [Cavid, 2007: 25].

“**Qız qalası** tarixi abidədir.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 54].

“**Naxırçı Murad** çox kasıb idi.” [Sultanov, 20016: 14].

“**Alma** nağıllarda ölümsüzlük simvolu olaraq təsvir edilir.” [Kərəmqızı, 2016: 13].

“**Balaca oğlan**həybesində bir tütək çıxartdı.” [Oğuz, 2010: 14].

“**Ürəyi yananlar** az oldu.” [Kazımov, 2004: 107].

“Ona dünyayı tar edərdi **baban**.” [Cavid, 2007: 55].

“**Qocalar** kövrəldilər.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 54].

“**Dəlilik** başqa bir fəzilətdir.” [Cavid, 2007: 48].

“**Mən** bunların hamısını bilirəm...” [Oğuz, 2010: 81].

“Gəcə **Sultan** Gözəlin otağında qaldı.” [Sultanov, 20016: 19].

“**Ziya Göyalp** əsərində Qızıl almanın pərilər tərəfindən qorunduğunu təsvir edir.” [Kərəmqızı, 2016: 29].

“**Oralar** çəmənlik, **buralar** daşlıqdır.” [Kazımov, 2004: 107].

“**Camaat** bu gələni dəstəyə yol verdi.” [Sultanov, 20016: 28].

“‘**Sərvəti fünün**’ ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan **Hüsəyin Cahid** Avropa təhsili almaqla yanaşı, Osmanlı dövrünün dil üslubundan və ənənələrindən imtina edən, yenilikçi tərəfdarlarından olmuşdur.” [Kərəmqızı, 2016: 89].

“**Ayağı çarıqlılar** da gəlib istəyir müsəvat.” [Kazımov, 2004: 108].

“**Faruq Nəfiz Çamlıbel** birbaşa olmasa da. Qızıl alma simvolunu hər iki pyesdə öz fikrini bildirmişdir.” [Kərəmqızı, 2016: 103].

“**Yarışanlar** mükəfat aldılar.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 54].

“Bu gün **Əzim bəyin gimnaziyada oxuyan qardaşı oğlu Əlibala** ona qonaq gəlmişdi.” [Sultanov, 20016: 72].

“**Hec kim** danışmırdı.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 54].

“**Payız məhsulundan sonra kabab yemək** bu kəndin qədim adəti idi.” [Kazımov, 2004: 108].

“**Kamran sultan**qədim ocaq nəslindən idi.” [Sultanov, 20016: 10].

“**Vətəndaş Mehmanlı** çox qabil, namuslu, tədbirli və təmkinli ənsan idi.” [Sultanov, 20016: 159].

“**Şəyx Sənan** məbhut bir halda azacıq düşünür.” [Cavid, 2007: 22].

2. CÜMLENİN YAN (YARDIMCI) ÖGELERİ

Cümlenin yan ögerilerini “nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci” şeklinde üç başlıkta inceleyebiliriz.

2.1. Nesne

2.1.1. Türkiye Türkçesinde:

Cümlede öznenin yaptığı eyleme konu olan, başka bir deyişle “cümlede yapılan işten etkilenen ögedir.” [TD, 2003: 156]. Tahsin Banguoğlu, cümlenin yan ögelerinden olan nesneyi şöyle tanımlamıştır: “Cümlede kimsenin, dolayısıyla yüklemnin etkilediği kişiyi, veya şeyi temsil eden kelimeye *nesne* adını veririz.” [Banguoğlu, 2007: 527]. Haydar Ediskun’a göre nesne, “fiil cümle ya da cümleciklerinde bağımsız, temel ya da yan yargıların sonuçlarından etkilenen kelimedir.” [Ediskun, 2004: 349] şeklinde izahatını verir. Diğer cümle ögelerinde olduğu gibi nesne olan öge isim soylu bir sözcük ya da sözcük öbeğinden (isim tamlaması, sıfat tamlaması vs) meydana gelebilir. Yüklemi geçişli fiil olan cümleler nesne alabilir. Bazen isim cümleleri de nesne olabilmektedir ve yükleme sorulan *kimi, neyi, ne? sorularıyla bulunur.*

Adlar, tamlamalar, adlaşmış sıfatlar, zamirler, eylemsiler gibi özne olabilen tüm sözcükler, kelime grupları ve iç cümleler nesne olarak kullanılır. Nesne kendi içinde iki grupta incelenir:

a) Belirtili nesne

b) Belirtisiz nesne

Belirtili nesne, belirtme hal ekini alanlarak yükleme sorulan **neyi?** ve **kimi?** sorularlarına cevap veren kelime ve kelime gruplarıdır. Çoğullarda ise “**neleri? Ve kimileri?** kullanılır.” (Gencan, 1971: 83). “Belirtili nesne, ya bilinen bir nesnedir ya da belirtilme istenen bir nesnedir.” (Özmen, 2013: 37). Örneğin, “*O, şimdi beni düşünüyordur. Siz, beni ilk görendiniz. Evin bahçesini gezdim. Yuvayı dışı kuş yapar.*” [Ediskun, 2004: 349, 351].

Belirtisiz nesne, belirtme halk ekini almayan yani yalın halde işlenerek (eksiz belirtme durumunda olan) ve özneyi bulduktan sonra yükleme **ne?** sorusuna cevap veren kelime ve kelimeler gruplarıdır. Örneğin, “*Bahçenin duvarı yıkıldı. Kimisi tutuldu; birkaçı bırakıldı. Kaçan tutuldu. Ve, yazıda sık sık kullanılmamalıdır. Fransız alfabesinde ı, görülmez.*” [Ediskun, 2004: 350].

Türkiye Türkçesi’nde nesne örnekleri:

“Artık **Mehmet Ali’yi düşünmek** istemiyorum.” [Özkan, 2013: 39].

“Kuzular bize söyler, **yılların geçtiğini.** (Kamu, Bingöl Çobanları)” [TD, 2003: 156].

“**Medeniyetin hastalıkları**, çürük maddelerle toplum kurma denemeleri doğar. [Gülensoy, 2010: 432].

“Kadın **örgü** örüyor.” [Gülensoy, 2010: 433].

“Turgut **elindeki defteri** tabureye bıraktı.” [Kısakürek, 2008: 14].

“Kays bir daha göremedi **küçük kızı...**” [Özcan, 2016: 47].

“Zehra her zaman **doğruyu** söyler.” [Banguoğlu, 2007: 528].

- “**Sonsuzluğu yaşatmak** istedik sevgimizde.”[Özkan, 2013: 39].
- “Boğaziçi yer yer **mesirelerini** açıyor. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)” [Rasim, 2012: 25].
- “**Bardağımı** yarıya kadar doldurdu babam.”[Kulin, 2013: 141].
- “Uysallıkla salladı **başını**Kays, **gereğini** yapcağı.”[Özcan, 2016: 84].
- “Bana **kalemi** verir misin?”[TD, 2003: 156].
- “**Senin sözünü ettiğin kitabı** okudum.”[Oğuzkan, 2001: 158].
- “Reis Numan’a **hanımının söylediklerini** anlattı.”[Özcan, 2016:142].
- “Ellerimde **bir karıcalanma** duyuyorum.” [Kısakürek, 2008: 66].
- “Kurt **dumanlı havayı** sever.” [Banguoğlu, 2007: 528].
- “**Evin bahçesini** düzenledim.”[Oğuzkan, 2001: 158].
- “Açma **pencereni, perdeleri** çek. (Karakoç, Mona Roza)” [TD, 2003: 156].
- “**Seni** böyle gördükçe parça parça oluyorum.”[Kısakürek, 2008: 71].
- “**(İnsanlar)** dili hergün konuşmak suretiyle işlerler.” [Özkan, 2013: 22].
- “**Bilgisayarın açılmasını** bekledik sessizce.” [Kulin, 2013: 204].
- “Senelerden beri **Leylek** görmedim.”[TD, 2003: 156].
- “**Yaşlı adamın sevdiklerini** tekrar ettim, aklımda kalması için.”[Kulin, 2013: 112].
- “**Doktorluğum** saf ve temiz bir adamdı.”[Özkan, 2013: 22].
- “Bizim bütün çabalarımı sizin içindir.”[Oğuzkan, 2001: 158].
- “Arık **hiçbirinizi** göremem.” [Kısakürek, 2008: 138].
- “Avcı **ördeği** avladı.” [Gülensoy, 2010: 433].
- “**Kimseyi kabûl etmediğimizi** biliyorum.”[Kısakürek, 2008: 72].
- “Mecnun **kendisinden isteneni** sırf Leylâ’ya kavuşmak için yaptı.”[Özcan, 2016: 84].
- “Çoban çeşmesinden **soğuk su** içtim.”[Oğuzkan, 2001: 158].
- “**Benim soyadımı** sormadı.”[Kulin, 2013: 113].
- “**Sana dar gelmeyecek makberi** kimler kazsın.”[Özkan, 2013: 39].

2.1.2. Azerbaycan Türkçesinde:

Nesne, Azerbaycan Türkçesi’nde cümlenin yardımcı öğelerinden (cümlenin ikinci dərəcəli üzvlərindən) yer alır. Nesne, Azerbaycan Türkçesi’nde mukabil olarak “tamamlıq” terimi içerisinde işlenir. Türkiye Türkçesi’nde sadece belirtme ve yalın halinde işlenen sözcükler nesne olarak kullanılırken Azerbaycanda Türkçesi’nde bu durum farklıdır. Azerbaycan Türkçesi’nde tamamlıq görevinde kullanılan sözcükler, ismin yalın, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma halini alarak nesne ve dolaylı tümleci olarak işlenmektedir.

Q. Ş. Kazımov nesneyi şu şekilde tarifler: “Nesne (Tamamlıq) ikinci dereceli öge olup, üzerinde iş, icra edilen veya hareketle dolaylı yolla ilişkilendirilen eşyayı, nesneyi bildirir.” [Kazımov, 2004: 119]. Tanımda da anlaşılacağı üzere nesne (tamamlıq) eşyayı bildirir. Ayrıca nesne (tamamlıq) “yalın ve iyelik hallerden başka kalan hallerin sorularına cevap verir: Nesne (tamamlıq) *kimi?, nəyi, nə?, kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kimdən?, nədən?, kim ilə?, nə ilə?, kim üçün?, nə üçün?, kim haqqında?, nə haqqında?, nə barədə?* sorularından birinə cevap verir. Örneğin: *Uşağı (kimi?) çağır. Kitabı (nəyi?) aldım. Müəllimdə (kimdə?) maraqlı kitab var. Biz onunla (kim ilə?) fəxr edirik. Milli qəhrəmanlar haqqında (kim haqqında?) nə bilirsiniz?* ve s. [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 132].

Azərbaycan Türkçesi'nde nesne (tamamlıq) kuruluşca iki türe ayrılır:

a) Vasitəsiz tamamlıq (nesne)

b) Vasitəli tamamlıq (dolaylı tümlecə ya da yer tamlayıcısı)

Vasitəsiz tamamlıq (nesne), “hareketle doğrudan, tek başına alakalı olan, üzerinde icra edilen eşyayı, nesneyi bildirir.” [Kazımov, 2004: 122].

Vasitəsiz tamamlıq (nesne), cümlede bulmaq üçün yükləmə, “*kimi?, nəyi?, nə?* (bazen de *hara?*)” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 132] soruları sorulur. Örneğin, “*İclasda şagirdlərimizi (kimi?) təriflədilər. Məktubu (nəyi?) yola saldım. Uşaq su (nə?) istəyir* vs. [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 132-133].

Vasitəli tamamlıq (yer tamlayıcısı), “hareketle tek başına değil, dolaylı yolla ilişkilənən eşyayı, nesneyi bildirir.” [Kazımov, 2004: 125]. Vasitəli tamamlıq (yer tamlayıcısı) cümlede bulmaq üçün yükləmə, “*kimə?, nəyə?, kimdə?, nədə?, kimdən?, nədən?, kim ilə?, nə ilə?, kim üçün?, nə üçün?, kim haqqında?, nə haqqında?, nə barədə?*” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 134] soruları sorulur. Örneğin, “*Anaya hədiyyə aldıq. Bizdə köhnə çap kitabları var*” vs. [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 134].

Azərbaycan Türkçesi'nde nesne (tamamlıq) örnəkləri:

“**Oxuyan haqqında** məqalə yazdılar.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].

“insan **başına gələn** bilməz.” [Sultanov, 20016: 15].

“Ziya bəyeynicəmiyyətdə olmadığımızıza rəğmən fikirləriniz **mənə** həmişə ifrat şişirdilmiş gəlirdi.” [Kərəmqızı, 2016: 90].

“Ana **bunu** hiss etdi.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 133].

“Dur, **qəlbimi** bir yaqma artıq.” [Cavid, 2007: 167]

“II. Bəyazid **ordunu** Otrontodan geri çağırırdı.” [Kərəmqızı, 2016: 62].

“**Yaşamağı** bacarmaq lazımdır.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].

“Ata tərbiyəsi ilə böyüdüyünə görə **bu qızda** heç arvad tərbiyəsi tapılmazdı.” [Sultanov, 20016: 13].

“Dur, **Səndə** sendə var işlə saklı bir hal.” [Cavid, 2007: 168]

“Bacı, **sənin vəsiyyətin** yerinə yetirdim.” [Sultanov, 20016: 128].

“**Konfransda iştirak edənlərdən** müsahibə aldım.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].

“**İçərini** diqqətlə yoxla.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 133].

- “**Sənə** kitab aldım.”[Kazımov, 2004: 125].
- “Kəndin yeniyetmə cavanları cürət edib **ona** yaxın gələ bilməzdi.” [Sultanov, 20016: 13].
- “Nadır xan **dəbdəbəli həyatı** sevmirdi.”[Oğuz, 2010: 223].
- “**Onunla bir yerdə olmağa** çox ehtiyac duyurdum.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “Allah alsın **onun şu xilətini**.”[Cavid, 2007: 51].
- “**Atasını** yedirdib, içirdib yatırardı.”[Sultanov, 20016: 15].
- “**İşıq dəryasına** bənzəyir səhra.(S. Rüstəm)” [Kazımov, 2004: 125].
- “Cümlə əhval əyandır iştə **sana**.”[Cavid, 2007: 55].
- “**Buram** kim təmizləyib.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 133].
- “**Milyon-milyon adamlardan** milyon təqdir əşidirəm. (S. Rüstəm)”[Kazımov, 2004: 125].
- “**Bu gecəni** çox narahat yatmışam.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 133].
- “**Sənə** nə olub ki, atan evindən çıxıb gedəsən.”[Sultanov, 20016: 145].
- “**İblisin ayaqlarına** qapanır, son dərəcə həyəcanlı.”[Cavid, 2007: 170].
- “**Məktubum sinif rəhbərində** qaldı.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “Quzu **suyu** içir.”[Nağısoylu, [Kazımov, 2004: 125].
- “Bu hekayədə **ata və qızın həyatından** bəhs edilir.”[Kərəmqızı, 2016: 67].
- “Mən **özümü** lap itirmişdim.” [Sultanov, 20016: 157].
- “Tələbəyə kömək etməyi **universitetin rəhbərliyindən** xahiş etdilər.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “Quç **dəni** yeyir.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 133].
- “**Şımarık abdala** bak.”[Cavid, 2007: 144].
- “Ey Tanrı, **lütfünü** yetir dünyaya.”[Kərəmqızı, 2016: 39].
- “İştə həp arkadaşlarım, **burada**.”[Cavid, 2007: 90].
- “Dünya **tərəblə** dolmuş.”[Cavid, 2007: 94].
- “**Məni ağılsız hesab edənləri** heç xoşlanmırdım!”[Oğuz, 2010: 252].
- “**Bizi** gözləyin.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “**Uşaq üçün** dərslik alın.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 134].
- “**Bıçaqla** kəsdim.”[Kazımov, 2004: 125].
- “1913-cü ildə Ziya Göyalp “**Qızıl alma**” **poemasını** qələmə aldı.” [Kərəmqızı, 2016: 54].
- “**Ona** məktub yazdım.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “**Səninlə** işim var.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 134].
- “**Alma** attım denize.”[Kərəmqızı, 2016: 21].
- “**Bakını** daha da gözəlləşdiririk.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 57].
- “**Sənin üçün** kitab aldım.”[Kazımov, 2004: 125].

2.2. Dolaylı Tümleç (Yer Tamlayıcısı)

2.2.1. Türkiye Türkçesinde:

Tahsin Banguoğlu, “Türkçenin Grameri” adlı kitabında dolaylı tümleci “isimleme” adı altında ele alarak, *dolaylı tümleci*, “cümlede yüklemle ilgili kişileri ve şeyleri gösteren adlara ve zamirlere isimleme deriz.” (Banguoğlu, 2007: 529) şeklinde tarifte bulunmuştur. Prof. Dr. Muharrem Ergin, “Türk Dil Bilgisi” adlı kitabında nesneyi şu şekilde açıklar: “Fiilin mekânını ve istikametini gösteren cümle unsurudur. Her hareketin zaman ve mekân içinde bir yeri ve bir istikameti vardır. İşte yer tamlayıcısı hareketin cereyan ettiği bu yeri ve istikameti ifade eder. Bu unsur da isim cinsinden bir kelime veya kelime gurubu olur. Fiile yer ve istikamet ekleri olan datif, lokatif ve ablatif ekleri ile bağlanır. Datifli yer tamlayıcısı hareketin kendisine yöneldiğini, kendisine doğru yaklaştığını; lokatifli yer tamlayıcısı hareketin kendi içinde cereyan ettiğini, kendi içinde bulunduğunu; ablatifli yertamlayıcısı hareketin kendisinden uzaklaştığını gösterir.” (Ergin, 2009: 400).

“Dolaylı tümleç olan öğeler cümlede yer, yön, ayrılma, hedef gibi anlamlar bakımından” (Karadüz, 2003: 158) tamamlayan ögedir. Cümlelerde ismin *-e, -de, -den* durum ekleriyle çekimlenen dolaylı tümleç, yüklemle sorulan *kime, neye, nereye, kimde, neyde, nerede, kimden, neyden, nereden* gibi sorular sorularak bulunur.

Türkiye Türkçesi’nde dolaylı tümleç örnekleri:

“**Kahraman ırkıma** bir gül! Ne bu şiddet ne celal!”[TD, 2003: 158].

“**Tepemde** başka bir irâde var.”[Kısakürek, 2008: 70].

“Leylâ **annesinin yanından** yüzü ve kalbi alev alev yanarak ayrıldı.”[Özcan, 2016: 74].

“Şen Adam **güneşe** benzer; girdiği yer aydınlanır. (Cenap Şehabettin) [Gencan, 1971: 86].

“**Bahçeden** çıktı.”[Özcan, 2016: 82].

“Meğer **bu dünyada** yalnız değilmişsin.” [Kısakürek, 2008: 79].

“Babam **okula** gitti.” [Oğuzkan, 2001: 159].

“**Yeni tanıştığım bu arkadaştan** ayrıldım. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları) [Rasim, 2012: 177].

“Dersinin konusunu **kitapta** bulamdım.”[Oğuzkan, 2001: 159].

“**Ahmet’in evine** gidiyoruz.”[Ediskun, 2004: 353].

“Ne sonsuz bir şifa var **bu vatan toprağında!** (Faruk Nafiz Çamlıbel)” [Gencan, 1971: 87].

“**Temiz insanlara** bayılırım.” [Ediskun, 2004: 353].

“**Bana** hâlâ lâf söylüyorlar.” [Kısakürek, 2008: 67].

“Otuz iki dişten çıkan, **otuz iki mahalle** yayılır.” [Özkan, 2013: 44].

“Ayırma gözlerini **gözlerimden** bu akşam.” [TD, 2003: 158].

“Mektup **Ahmet’den** değilmiş.” [Ediskun, 2004: 357].

“Huzuru **evde** buluyorum.”[Oğuzkan, 2001: 159].

“Ben **ticarethanemin kanunlarına** bağlıyım.”[Kısakürek, 2008: 84].

- “Bir canlı izin varsa **yer üstünde** silinmez (Mehmet Akif Ersoy)” [Gencan, 1971: 87].
- “**Eve** gideceğim.” [Oğuzkan, 2001: 159].
- “**Sana** hak vermek **elimden** gelmiyor.” [Kısakürek, 2008: 88].
- “**Konya’dan** dün geldik.” [Gülensoy, 2010: 433].
- “**Sarayda** öteden beri ipekli döşemeler, sırmalı yastıklar kullanılırdı.” [Özkan, 2013: 47].
- “Bu sabaha karşı **evden** ayrıldı.” [TD, 2003: 158].
- “**İşten** artmaz, **dişten** artar. (Atalarsözü) [Gencan, 1971: 87].
- “Zafer ve eğlence **bu sarayda hayatın en belirgin akışına** yataklık ediyordu.” [Özkan, 2013: 44].
- “**İzmir’den** hiç haber yokmuş. [Ediskun, 2004: 357].
- “**Yolun kaldırımlarından** yürüdük.” [Oğuzkan, 2001: 159].
- “**Hafız’ın kabri olan bahçede** bir gül varmış.” [TD, 2003: 158].
- “Yarın **Amerika’ya** gideceğiz.” [Gülensoy, 2010: 433].
- “Suçluymuşum gibi **bana** bakmayınız.” [Oğuzkan, 2001: 159].

2.2.2. Azerbaycan Türkçesinde:

Türkiye Türkçesi’nden farklı olarak Azerbaycan Türkçesi’nde yardımcı (ikinci dereceli) öğelerden biri ise “təyin” olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesi’ndeki “təyin”i incelediğimizde Türkiye Türkçesi’ndeki olan “sıfat”a karşılık gelmektedir. Ancak Türkiye Türkçesi’ndeki sıfat, cümlenin herhangi bir ögesi kabul edilemezken, Azerbaycan Türkçesi’nde cümlenin yardımcı öğelerinden biri olarak kabul edilir. “Təyin” ikinci dereceli öge olup, isimle, isimleşmiş sözlerle ifade edilen öğeleri muhtelif cihetten (alamet, durum, nicelik, materyal vs.) açıklar veya onları işaret yoluyla gösterir.” [Kazımov, 2004: 129]. Yani cümle içinde isim veya isimleşmiş sözlerin önüne gelerek durum, renk, biçim yönünden niteleyen; sayı, işaret, miktar vs. yönünden belirten sözlerdir. “ ‘Təyin’ *nəcə?, nə cür?, hansı?, nəçə?, nə qədər?, neçənci?* sorulardan birine cevap verir. Örneğin, *Anar intizamlı oğlandır. Sınıfdə iyirmi şagird var. Çalışqan şagirdlər misalları hamıdan tez həll etdilər* vs.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 135].

Azerbaycan Türkçesi’nde “təyin” örnekleri:

- “**Köhnə** qapı bu tezliyə tazələşə, inanmıram. (Sabir)” [Kazımov, 2004: 30].
- “Arif özünə **dəri** papaq alıb.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “Divanxananın həyəti **hasarsız bir böyük** həyət idi, nə qədər camaat yığışsa idi, həyət tutardı.” [Sultanov, 20016: 230].
- “**Yaşıl** zəminlər göz oxşayır.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 135].
- “**Ağır** zəhmətlə eşqin sağdıışı heç bir zaman olmayıb və ola da bilməz.” [Sultanov, 20016: 12].
- “**Bu** qurultayın çağırılmasına səbəbə nədir.” [Oğuz, 2010: 274].
- “**Evimizdəki** hadisə hamını sarsıtdı.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “Biz **doqquzuncu** mikrorayonunda yaşayırıq.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 135].

- “Gözəl isə **boylu-buxunlu, köksü məydan, gərdəni uzun qarışın** qız idi.”[Sultanov, 20016: 13].
- “**Ağ** at gəlinin qabağında bənd aldı. (T. Kazımov)” [Kazımov, 2004: 30].
- “Həyətdə **xeqli** adam toplaşmışdı.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “**Saf** arzular, **saf** əməllər, **təmiz** diləklər, Yaranmışdır məhəbbətin **ilk** mənasından (S. Vurğun)” [Kazımov, 2004: 30].
- “**Bu** qızda qəribə bir əlamət də var idi.” [Sultanov, 20016: 13].
- “**Səhərdən meşəyə gedən** uşaqlar axşama yaxın qayıtdılar.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 135].
- “**Romanda təsvir edilən tək qadın obrazı olan** Marisa əslində **Fatəhin müxtəlif şəhərlərdə məskunlaşan** adamlardan biridir.” [Kərəmqızı, 2016: 79].
- “**Yazılmış** məktub bizi mütəəssir etdi.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “**Bu** sözləri eşidib Ağaməhdi çəkib arvadının alınandan öpdü.” [Sultanov, 20016: 112].
- “**Keçən** günlərimizə ağ demək olmaz.” [Sultanov, 20016: 172].
- “**Qalada əsgərlərə başçılıq edən** Barxan bəyin **güclü** zəkası sayəsində düşmən “vire” bəhanəsi ilə tələyə salınır.”[Kərəmqızı, 2016: 62].
- “**Yarışda qalıb gələn** tələbələr mükâfat olaraq istirahət zonasına göndərildilər.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “**Doktor Səlim** xəstəni müayinə etdi.” [Kazımov, 2004: 30].
- “**Ömər Seyfəddinin Qızıl almadan bəhs etdiyi digər** hekayəsi “Virə” adlanır.” [Kərəmqızı, 2016: 62].
- “**Dərviş uzunduraz, qarışın otuzbeş qırx yaşında bir** adam idi.” [Sultanov, 20016: 230].
- “**Bu gün də kor kimi quran oxuyan** Şərqin gözəlləri eşidir səni. (S. Vurğun)”[Kazımov, 2004: 130].
- “**Böyük bir** yük karvanı qoşunun müşayiətilə yola çıxmışdı.”[Oğuz, 2010: 367].
- “**Keçən** günə gün çatmaz.”[Sultanov, 20016: 167].
- “ ‘Gil kitab’ **qədim şumərlərdən qalan tarixi özündə qoruyub saxlayan** abidələrdəndir.”[Kərəmqızı, 2016: 49].
- “Pirin məscidi **gözəl bir** dağın ətəyində tikilmişdi, məscidin **geniş** həyətidə **uca** çinar və **sərv** ağacları göyə qalxıb, ortasında da **bir böyük ağ mərmərdən qayrılmış** çarhovuz var idi.” [Sultanov, 20016: 219].
- “**Aşağı** yol çox narahat idi.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 58].
- “Pyəs **Qədim** Turan sərhədlərini əhatə edən, onların heyat tərzini və yaşayışını təsvir edir.”[Kərəmqızı, 2016: 101].

2.3. Zarf Tümlenci

2.3.1. Türkiye Türkçesinde:

Türkiye Türkçesi'ndeki "zarf" terimi yerine Tahsin Banguoğlu "Türkçenin Grameri" adlı kitabında "zarflanma" (Banguoğlu, 2007: 530) terimini kullanmıştır. Zarf Tümlenci, zaman, sebep (neden), miktar, yön, vasıta, şart (koşul) ve durum (tarz) bakımından yüklemi tamamlayan ve *ne zaman, niye, niçin, neden, ne kadar, nereye, ne tarzda, nasıl* gibi sorulara cevap veren kelime ve kelime gruplarının oluşan cümle ögesidir. Prof. Dr. Mehmet Özmen, "Türkçeni Sözdizimi" adlı kitabında zarf tümlenciyle ilgili açıklamada bulunur: "Yükleme bağlanan *zarflar, zarfimsılar ve zarflıklar*, zarf tümlencidir; dolayısıyla, zarflar, zarf-fiiller, zarf-fiil grupları, edat grupları ile eşitlik durumunda, araç durumunda ve yön gösterme durumunda olan ögeler, zarf tümlenci olabilir.

Zarf tümlençleri, yükleme genellikle doğrudan doğruya bağlanır. Bir ögenin zarf tümlenci olabilmesi için herhangi bir durum eki alması ihtiyaç, yoktur; ancak araç, eşitlik veya yön gösterme eklerinden birini almış olan ögeler, cümle içerisinde zarf tümlenci içerisinde bulunur." (Özmen, 2013: 40-41).

Türkiye Türkçesi'nde zarf tümlenci örnekleri:

"Asansörü **zemin katta** bekledik." [Oğuzkan, 2001: 160].

"Ufukta **şimdi** güneş sönmeğe üzere sallanıyor
Şu var ki çehresi **hâlâ parıl parı** yanıyor. (Mehmet Akif Ersoy)" [Gencan, 1971: 93].

"**Birdenbire** telefonu çalar ve durur." [Kısakürek, 2008: 102].

"**Önümüzdeki yıl** Kıbrıs'a gideceğim. [Gülensoy, 2010: 434].

"**Televizyon** akşam seyrediyoruz." [Oğuzkan, 2001: 160].

"**Geçen gün**, Köprü üzerinde renkleri araştırmayla uğrarak, araştırmalarımın özünü size yazmışım. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)" [Rasim, 2012: 100].

"Sizin durmunuzu **bugün** konuşacağım." [Oğuzkan, 2001: 160].

"**Yaklaştıkça** evlerden, çadırlardan bir insan seli akmaya başladı." [Özcan, 2016: 24].

"Ayşe **erkenden** kahvaltıyı hazırladı." [Banguoğlu, 2007: 531].

"**Doğumun yedinci gününe kadar** hafızlar sayısız hatm-i şerifler indirdi. ." [Özcan, 2016: 32].

"**Yavaş yavaş** yanına sokuldum. (Ahmet Rasim, Şehir Mektupları)" [Rasim, 2012: 123].

"**Ertesi gün** Leylâ'nın yüzünde gördüğü mâna hiç hoşuna gitmedi Kayısı..." [Özcan, 2016: 71].

"Rüyama girdi **her gece** bir fatihane zan." [TD, 2003: 157].

"Reis ve beraberindekiler **çok hoş** karşılandı." [Özcan, 2016: 113].

"**Şu anda** size her şeyi anlatmama imkân yok." [Kulin, 2013: 81].

"Ulviye **başını duvara çarpıp arkaya düşerken** Mansur deli gibi gözlerini açar." [Kısakürek, 2008: 148].

"Ben hiç uzatmadan **cesurca** söyledim söyleyeceğimi." [Kulin, 2013: 195].

- “Sen **usul usul** beni kandırıyorsun.” [Banguoğlu, 2007: 531].
- “Kays bütün bu sözleri **çok dikkatli** dinledi.”[Özcan, 2016: 84].
- “Siz **yarım** orada bulunmalısınız.” [Banguoğlu, 2007: 531].
- “**Dişleri çıkmaya başlayınca** sevimliliğine sevimlilik kattı.”[Özcan, 2016: 33].
- “**Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,**
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.” [TD, 2003: 157].
- “Perde **açılır açılmaz** kitap odası **olduğu gibi** görünür.”[Kısakürek, 2008: 102].
- “Bizim komşu **çok** zenginleşti.” [Gülensoy, 2010: 434].
- “Dil, **hergün konuşmak suretiyle** işlenir. [Özkan, 2013: 48].
- “Ulviye, ancak **kanepeye kadar** ilerleyebilir.” [Kısakürek, 2008: 97].
- “Kays ve çobanların geldiğini görenler **sevinçle** karşıladılar onları.” [Özcan, 2016: 38].

2.3.2. Azerbaycan Türkçesinde:

Türkiye Türkçesi’nde cümlenin yardımcı öğelerinden olan zarf tümlecindeki “zarf” teriminin Azerbaycan Türkçesi’ndeki karşılığı “zerflik”tir. Azerbaycan Türkçesi’nde “zerflik” kısaca, “hareketin icrasını çeşitli yönlerden açıklayan ikinci dereceli ögedir.”[Nağisoğlu, Mehman Zeynalı, 2009: 136] şeklinde tanımlayabiliriz. Daha çok zaflarla ifade edilen “zerflikler” cümlede içinde **basit, türemiş, birleşik, isim, zarf-fiil, mastar** vs. formasında işlenir. Örneğin, “*Mən onu çoxdan tanıyıram. Dağlara qar yağır. Biz içərişəhərdə yaşayırıq. Xəzər dənizinin dərindən neft çıxır. Kür çayı daşanda el obanın vəziyyəti çətinləşir*” vs [Nağisoğlu, Mehman Zeynalı, 2009: 136].

Q. Ş. Kazımov’un “Müassir (Çağdaş) Azərbaycan Dili” adlı kitabında zarfı (zerfliyi) mana türlerine göre ayırmış ve şu şekilde sıralamıştır:

1. *Tərz zərfliyi*; (Tarz zarfı)
2. *Zaman zərfliyi*; (Zaman zarfı)
3. *Yer zərfliyi*; (Yer zarfı)
4. *Səbəb zərfliyi*; (Sebep zarfı)
5. *Məqsəd zərfliyi*; (Maksat zarfı)
6. *Kəmiyyət, ölçü, dərəcə zərfliyi*; (Nicelik, ölçü, derece zarfı)
7. *Şərt zərfliyi*; (Şart zarfı)
8. *Qarşılaşdırma zərfliyi*; (Karşılaştırma zarfı) [Kazımov, 2004: 136].

Tərz zərfliyi (Tarz zarfı): Cümlede, eylemleri, eylemsileri, eyleme benzeyen kelimeleri durum bakımından niteleyen zarflardır. “Zarflığın bu türü yüklemi fiil olan cümlelerde ifade edilen işin, nasıl, ne halde, ne gibi vaziyette icra edildiğini bildirir ve *nə cür?, nə halda?, nə vəziyyətdə?, nə şəkildə?* sorularından birine cevap verir.” [Kazımov, 2004: 136]. Örneğin, “*Uşaq böyüklər kimi danışırdı. Düşünmədən danışma*” vs.[Nağisoğlu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

Zaman zərfliyi(Zaman zarfı): Eylemleri zaman yönünden tamamlayan zarflardır. Zaman zarfı, iş, hareketin, hadisenin zamanını bildirir ve *nə vaxt?, nə zaman?, haçan?* sorularından birine cevap verir.” [Nağisoğlu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

Yer zərfliyi (Yer zarfı): Eylemleri, eylemsileri, eyleme benzeyen kelimeleri yer bakımından tamamlayan zarflardır. Zarfın bu türü yüklemle ifade edilen “iş ve hareketin icra olduğu yeri, yönünü, başlangıç ve bitiş noktasını bildirir,[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137] *haraya?, harada?, haradan?* vs. sorularından birine cavab verir.”[Kazımov, 2004: 142].

Səbəbzərfliyi (Sebeplər zarfı): Eylemleri səbəp yönündən tamamlayan zarflardır. Yəni yapılan iş və hərəketin nədenini bəlirten, “*niyə?, nə üçün?,nədən ötrü?, nə səbəbə?* sorulardan birinə cavab verir.” [Kazımov, 2004: 145].

Məqsədzərfliyi (Məqsət zarfı):Eylemleri məqsət bakımından tamamlayan zarflardır. Məqsət zarfları yapılan iş və hərəketin məqsədini bildirərək yükləmə, “*niyə?, nə üçün?,nədən ötrü?, nə məqsədlə?*”[Kazımov, 2004: 147]soruları sorulur.

Kəmmiyyət, ölçü, dərəcəzərfliyi (nicelik, ölçü, dərəcə zarfı): Eylemleri, eylemsileri miqtar, ölçü, dərəcə bakımından tamamlayan zarflardır və yükləmə, “*nə qədər?,bəzən dənə dərəcədə?*”sorusuna cavab verir.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

Şərtzərfliyi (Şərt zarfı): Eylemleri şərt (koşul) yönündən tamamlayan zarflardır. Yəni “zarfınbu türü cümlenin yükləmi ilə ifadə olunan hərəket və əlamətin bəlli şərtlə bəğli olduğunu bildirir və”*nə şərtlə?, hansı şərtlə?*sorulardan birinə cavab verir.”[Kazımov, 2004: 151].

Qarşılaşdırma zərfliyi (Kərsiləştirmə zarfı): Eylemin kərsiləştirmə bakımından tamamlayan zarflardır və yükləmə “*nə ola-ola?, nə olduğu halda?, nəyə bəxməyərəq?*”[Kazımov, 2004: 152]sorulardan bir tanəsi sorulur.

Azərbaycan Türkçəsi’ndə Zarf tūmləci (Zərflik) örnəkleri:

“Onlar tamaşanı **maraqla** izləyirdilər.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 59].

“Şəxh Sənan **həyrətlə** dinlər.” [Cavid, 2007: 44].

“Qapı **taybatay** açıldı.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

“Nadirin uşaqlığı **çox ağır** kəşmişdi.” [Oğuz, 2010: 223].

“**Yol üzərində** kiçük bir balkon...”[Cavid, 2007: 50].

“**Gəncə həkimini öz yərinə qoymaq şərtilə** məməlkəti ilhəq etməyə şalışır.”[Kazımov, 2004: 151].

“Onlar Moskvadan **dünən**qayıtmışdılar.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 59].

“**Düşməndən**danışma.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

“**Balkona** çıkıp da yaklaşır, **yarım səslə**.” [Cavid, 2007: 50].

“**Dünən səhərdən**yağış yağır.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

“Biz pilləkənləyuxarı qalxdıq.”[Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 59].

“**Atan ilə atamı deyincə**, özün ilə özümü de. [Kazımov, 2004: 152].

“**Uşaq dincəlmək üçün**bağa gətdi.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 138].

“Murad **yanıma** çaxırdım.”[Oğuz, 2010: 306].

“**Onu görəndə** ürəkdən sevinirəm.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 135].

“**Hadisələri yaxından izləmək üçün** oraya yollandıq.” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 59].

“Hər ikisi **içəri** girər.”[Cavid, 2007: 96].

“Bu gün **azişlədik**.”[Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 137].

“**Bodrum qapısının üzərinə çikaraq** manə olmaq istər.”[Cavid, 2007: 171].

“**Utandığından** uşağın sifəti qızarmışdı.” [Nağısoylu, Mehman Zeynalı, 2009: 138].

“**Quraqlıq olduğu üçün** əkin işinə başlanmamışdır. (S.Rəhimov)” [Hacıyev, Cəfərov, Xudiyev, 2009: 59].

SONUÇ

“Türkiye Türkçesi ile Azərbaycan Türkçesinin Cümle Ögeleri Bakımından Karşılaştırılması” adlı bu çalışmada varılan sonuçları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1. Türkiye Türkçesi’nde cümlenin ögeleri, *temel öge* ve *yardımcı ögeler* diye iki türe ayrılmaktadır. Aynı sınıflandırma biçimi, Azərbaycan Türkçesi’nde de mevcuttur, *cümlənin baş üzvləri* ve *cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri* başlığı adı altında işlenir.
2. Türkiye Türkçesi ile Azərbaycan Türkçesi’nin cümlenin ögeleri genel özellikleri bakımından birbirine benzer yönleri bulunsa da farklı yönlerin olduğu da göze çarpmaktadır. Bu farklılıkları şöyle özetleyebiliriz:
 - Türkiye Türkçesi’nde sadece belirtme ve yalın halinde işlenen sözcükler nesne olarak kullanılırken Azərbaycanda Türkçesi’nde bu durum farklıdır. Azərbaycan Türkçesi’nde “tamanlıq” görevinde kullanılan sözcükler, ismin yalın, belirtme, yönelme, bulunma, çıkma halini alarak nesne ve dolaylı tümleci olarak işlenmektedir.
 - Türkiye Türkçesi’nde yer-yön (istikamet) bildiren sözcüklere gelen yönelme, bulunma ve çıkma hal eki dolaylı tümleşik olarak işlenirken, Azərbaycan Türkçesi’nde ise zarf tümleci (zərflik) olarak işlenir. Türkiye Türkçesi’nde
 - Türkiye Türkçesi’nden farklı olarak Azərbaycan Türkçesi’nde yardımcı (ikinci dereceli) ögelerden biri ise “təyin” terimi karşımıza çıkmaktadır. Azərbaycan Türkçesi’ndeki “təyin” incelediğimizde Türkiye Türkçesi’ndeki olan “sıfat”a karşılık gelmektedir. Ancak Türkiye Türkçesi’ndeki sıfat, cümlenin herhangi bir ögesi kabul edilemezken, Azərbaycan Türkçesi’nde cümlenin yardımcı ögelerinden biri olarak kabul edilir.
3. Ayrıca her iki Türkçe’nin cümle ögelerini karşılaştırdığımızda terim karmaşası (karışıklığı) değişim bir faktör karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye Türkçesi’ndeki olan nesne, Azərbaycan Türkçesi’ndeki karşılığı “tamamlıq” şeklinde işlenmektedir vs.

KAYNAKÇA

- 📖 Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçe'nin Grameri*. 8. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 📖 Cavid, Hüseyin (2007). *Dram Əsərləri*. Bakı Avrasiya Press Nəşriyyatı.
- 📖 Ediskun, Haydar (2004). *Türk Dilbilgisi*. 9. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- 📖 Ergin, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- 📖 Gencan, Nejat Tahir (1971). *Dilbilgisi*. Gözden Geçirilmiş 2. Baskı. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 📖 Gülensoy, Tuncer (2010). *Türkçe El Kitabı*. 6. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- 📖 Hacıyeva Tofiq, Cefərov Nizami, Xudiyev Nəzami (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakı: Aspoliqraf Nəşriyyatı.
- 📖 Hacıyeva, Qalibə Əli qızı (2008). *Dilimiz Tariximiz Yaddaşımız*. Bakı: Araz Nəşriyyatı.
- 📖 Hatiboğlu, Vecihe (1963). *Kelime Grupları ve Kuralları*, TDAT-Bell. Ankara, 1988, s. 204.
- 📖 Karadüz, Ednan ve Karadüz Oğuz Eren (2003). *Türk Dili*. Erzurum: Aktif Yayınevi.
- 📖 Kazımov, Q. Ş. (2004). *Müəssir Azərbaycan Dili.Sintaksis*. İkinci Nəşri. Bakı: “Aspoliqraf LTD” MMC, 2004, 496 səh.
- 📖 Kərəmqızı Ülvyyə (2016). *Qızıl Alma*. Bakı: Elm və təhsil, 148. səh
- 📖 Kısakürek, Necip Fazıl (2008). *Bir Adam Yaratmak*.25. Basım. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- 📖 Kulin, Ayşe (2013). *Dönüş*. Birinci Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi
- 📖 Nağısoylu Möhsün, Zeynalı Mehman (2009). *Azərbaycan Dili*. Bakı: Araz Yayınları.
- 📖 Oğuz, Yunus (2010). *Nadir Şah* (Tarixi Roman). Üçüncü Nəşr. Bakı: B. Apostrof 2010. 560 səh.
- 📖 Oğuzkan, Ali (2001). *Örneklerle Türkçe ve Kompozisyon Bilgileri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- 📖 Özcan, Nusret (2016). *Leylâ ile Mecnûn Kalbin Şehrâyini*. 16. Baskı. İstanbul: Eşik Yayıncılık.
- 📖 Özkan, Mustafa (2013). *Türkçe Cümle Bilgisi*. 1. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Web-Ofset Tesisleri.
- 📖 Özmen, Mehmet (2013). *Türkçe'nin Sözdizimi*. Birinci Baskı. Adana: Karahan Kitabevi.
- 📖 Rasim, Ahmet (2012). *Şehir Mektupları*. İstanbul: Eflatun Matbaası.
- 📖 Sultanov, EynəliBəy (2016). *Hekayələr*. Bakı: Elm və təhsil Nəşriyyatı.